

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՑԱՆՔԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

1. ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին նպաստեց նրա տնտեսական կյանքի հետագա զարգացմանը: Երկրում հաստատված երկարատև խաղաղությունը, պարսկական բռնապետական տիրակալությանը յուրահատուկ անօրինականությունների վերացումը, հարևան տերիտորիաներից հայկական բնակչության հոծ ներգաղթը հնարավորություն տվեցին հայ գյուղացուն ձեռնամուխ լինելու իր տնտեսական դրության բարելավմանը:

Արևելյան Հայաստանը մնում էր հետամնաց ագրարային երկիր, որտեղ արտադրության հիմնական ճյուղը դարձյալ գյուղատնտեսությունն էր: Երկրի բնակչության ավելի քան 90 տոկոսը կազմում էր գյուղացիությունը: Հստ պաշտոնական տվյալների, 1859 թ. Երևանի նահանգում կար 37957 ծուխ գյուղաբնակչություն, որից 25934 ծուխը՝ պետական¹:

Գյուղատնտեսության զարգացման ամենացայտուն արտահայտությունը մշակվող հողային տարածությունների ընդարձակումն էր: Եթե պարսկական տիրապետության շրջանում մշակվում էին հարմարավետ հողերի 8—10 տոկոսից ոչ ավելին, իսկ մնացյալները չէին օգտագործվում, ապա այժմ դրությունը բոլորովին փոխվել էր: 1829 թ. ցանքատարածություններն ընդգրկում էին 87000 հեկտար տարածություն, 1870 թ. արդեն ցանքսի տակ էր գտնվում 213170 հեկտար հողատարածություն, այսինքն՝ շուրջ 2,5 անգամ ավելին²: Հատկապես ընդարձակվել էին ցորենի, գարու, չալթուկի, բամբակի ցանքատարածությունները:

Գյուղատնտեսական հիմնական կուլտուրաները մնում էին նույնը, այսինքն՝ ցանվում էր ցորեն, գարի, կորեկ, բամբակ, բրինձ, քունջութ, վուշ, ծըխախոտ և այլն: Բացառությամբ ցորենի, գարու և կորեկի, մնացած գյուղատնտեսական կուլտուրաների մշակման հիմնական վայրերը Երևանի և Նախիջևանի գավառներն էին: Այս երկու գավառներում էին հիմնականում

¹ АКАК, т. XII, стр. 1350.

² Տե՛ս М. А. Адопц, Экономическое развитие Восточной Армении в XIX в., Ереван, 1957, стр. 163—164.

կենտրոնացած խաղողագործությունն ու պտղաբուծությունը, ինչպես նաև բանջարա-բուստանային կուլտուրաների մշակությունը:

1850-ական թթ. սկզբին ցորենի տարեկան բերքը կազմում էր 2700 հազար փութ, դարունը՝ 1080 հազար փութ, իսկ զտված բամբակի ու ծխախոտի տարեկան բերքը 10500 փութ էր: Այդ նույն տարիներին խաղողից և մրգերից տարեկան 30000 ուրբու (արծաթով) եկամուտ էր ստացվում³:

1870 թ. ցորենի ցանքատարածությունները 1827 թ. համեմատությամբ աճել էին 160 տոկոսով, իսկ գարու ցանքները՝ 287,5 տոկոսով: Գարու ցանքատարածությունների նման աճը պայմանավորված էր նրանով, որ այն ավելի քիչ ծախսեր էր պահանջում և ավելի մեծ բերք էր տալիս, մոտավորապես տարեկան 3—3,5 մլն. փութ, որը օգտագործվում էր տեղական բնակչության պահանջների բավարարման համար⁴:

Այսպիսով գյուղն էլ աստիճանաբար ներգրավվում էր ապրանքա-դրամական հարաբերությունների մեջ: Ցարական կառավարությունը Արևելյան Հայաստանի գրավումից հետո իր ուշադրությունը բեկեցեց ալյուրի, ինչպես նաև ամբողջ Անդրկովկասում բամբակագործության հետագա զարգացման խնդիրներին վրա⁵: Այդ առումով բամբակագործության զարգացման համար կարևորություն էր ներկայացնում ոչ միայն ցանքատարածությունների ընդարձակումը, այլև հումքի որակի բարձրացումը, բամբակի զտման պրոցեսի կատարելագործումը: Ուստի և ֆինանսների մինիստրությունը հարց է հարուցում, որպեսզի Եգիպտոսից ներմուծվի մեկ միլիոն փութ եգիպտական բամբակենու սերմ՝ «Հայկական մարզի բնակիչներին բաժանելու համար, որպեսզի այն փոխարինի տեղում աճող ցածրորակ բամբակենուն»⁶: Հետագայում ներմուծվեցին եգիպտական, ամերիկյան, սիրիական, սիցիլիական բամբակենու սերմատեսակներ, որոնց արդյունքները թեև սկզբնական շրջանում բավարար չէին, սակայն հետագայում մեծապես նպաստեցին բամբակագործության զարգացմանը: 1870 թ. բամբակենու ցանքատարածությունները գրավում էին շուրջ 26 հազար հեկտար տարածություն, 1829 թ. 8000 հեկտարի համեմատությամբ:

1861 թ. գյուղացիական ռեֆորմից հետո կապիտալիզմի արագ զարգացումը Ռուսաստանում, ինչպես նաև 1861—1865 թթ. քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով հյուսիսամերիկյան բամբակի արտահանման դադարեցումը մեծապես խթանեց բամբակագործության հետագա վերելքին Արևելյան Հայաստանում: Արդեն 1870 թ. Երևանի նահանգում բամբակի արտադրանքն ավելացել էր 9 անգամ, և արտադրվել էր 27876 փութ բամբակ⁷: Բամբակի ցանքատարածություններն աճել էին ի վնաս մյուս կուլտուրանե-

³ «Военно-статистическое обозрение Российской империи», т. XVI, ч. VI. Эриванская губерния, СПб., 1853, стр. 208—209, 212.

⁴ Տե՛ս Մ. Ա. Աժոնց, նշվ. աշխ., էջ 165:

⁵ Տե՛ս Ի. Լ. Շեգալ, Развитие хлопководства в Закавказском крае и современное состояние его («Труды съезда хлопководов», т. II, ч. II, Тифлис, 1914, стр. 56).

⁶ АКАК, т. IX., стр. 51—52.

⁷ Տե՛ս Ի. Ի. Спасский, նշվ. աշխ., էջ 165:

րի, մասնավորապես ցորենի և գարսու 1863 թ. բամբակի փուխը վաճառվել է միջին հաշվով 15—16 ռուբլով, և շուրջ 2—2,1 մլն. ռուբլու եկամուտ է բերել: 1868 թ. Երևանի մոտ կառուցվեց բամբակ զտելու և մամլելու միջոցով հակավորելու գործարան: Այնուամենայնիվ, ռուսական կառավարությանը չհաջողվեց Արևելյան Հայաստանը և ողջ Անդրկովկասը վերածել իր արդյունաբերության համար բամբակի հումքի հուսալի բաղալի:

Ցարական կառավարությունը լրջորեն զբաղվեց շերամապահության զարգացման խնդրով ինչպես Անդրկովկասում, այնպես էլ մասնավորապես Արևելյան Հայաստանում՝ իբրև կայուն մի բազա մետաքսի թանկարժեք հումք ստանալու համար: 1830—1840-ական թթ. ռուսական մետաքսի արդյունաբերությունը Անդրկովկասից ստացել էր 17—18 հազար փուխ մետաքսի հումք⁸: Սա արդեն վկայում է այն մասին, որ ամբողջ Անդրկովկասը դառնում էր ռուսական մետաքսարդյունաբերության հումքի կարևոր և հիմնական հենակետը:

Խաղողը և խաղողի վերամշակումից ստացվող արդյունքները՝ գինի, օղի և այլն, նույնպես շուկա էին հանվում և նպաստում գյուղացիական տրնտեսությունների ներգրավմանը ապրանքա-դրամական հարաբերությունների ոլորտը: Այսպես, 1870 թվականին, երբ խաղողի բերքը համեմատաբար վատ էր, ստացվել էր 984.172 փուխ խաղող, որի 1/3 մասը սպառվել կամ վաճառվել էր, իսկ մնացյալ 2/3 մասից ստացվել էր 479585 դուլլ գինի: Բայց այս շրջանում խաղողագործությունն անհրաժեշտ շահով չէր զարգանում, բնակչության աճն ավելի էր, քան խաղողի այգիների տարածությունը⁹: Դա պետք է բացատրել, ըստ երևույթին, այն հանգամանքով, որ բամբակագործության աճը և մյուս կողմից խաղողագործության արդյունքների դեռևս ոչ մեծ եկամտաբերությունը արգելակում էին այդ արժեքավոր կուլտուրայի տարածմանը:

Անասնապահությունը ևս շարունակում էր մնալ բնակչության զբաղմունքի հիմնական տեսակներից մեկը: Անասնապահությամբ մեծ մասամբ զբաղվում էին քոչվորական կամ կիսաքոչվորական քրդական և ադրբեջանական ցեղախմբերը: 1860-ական թթ. անասնապահության զարգացման մասին կարելի է գաղափար կազմել հետևյալ աղյուսակից¹⁰ (տե՛ս 257 էջի աղյուսակը):

Աղյուսակից երևում է, որ Երևանի նահանգում, ճիշտ է, դանդաղորեն, բայց անասնապահությունը ևս վերելք էր ապրում, և այն պայմանավորված պետք է համարել նույնպես ապրանքա-դրամական հարաբերությունների ծավալմամբ:

⁸ См. М. Рожкова, Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX в. и русская буржуазия, М.—Л., 1949, стр. 130—131.

⁹ «Сборник сведений о Кавказе», т. II, стр. 181—183.

¹⁰ См. Վ. Հ. Ռշտունի, Ուրվագծեր Հայաստանի գյուղացիության պատմության, մաս II, Երևան, 1960, էջ 229:

	Անասունների քանակը		Աճը %-ներով
	1865 թ.	1870 թ.	
Զիւհր	33041	40626	+ 23
Եղջերավոր անասուններ . .	226780	274739	+ 21
Ոչխարներ և ալծեր . . .	575142	688338	+ 20
Խոզեր	1663	3162	+ 90
Ուղտեր	10940	16724	+ 53
Էշեր և ջորիներ	17018	16218	— 5
Ընդամենը	864584	1038837	20 ⁰ / ₀

Այդ պրոցեսի վկայությունն է գյուղական տոնավաճառների ստեղծումը, ինչպես Շարուր-Դարալագյազի գավառի Մալիշկա գյուղի տոնավաճառն էր, որը բացվեց 1857 թվականին:

1860-ական թթ. փորձեր են արվում նաև հողի վարձակալման միջոցով կապիտալիստական բնույթի ֆերմերական տնտեսություններ ստեղծելու ուղղությամբ: Դրանց նպատակն էր լինելու տեխնիկական արժեքավոր կուլտուրաների մշակությունը և վաճառքը արդյունաբերական ձեռնարկություններին: Սակայն այս ժամանակահատվածում նման փորձերը հատուկեմտ էին և ցանկալի արդյունք չտվեցին: Այսպես, 1862 թ. ռուս ազնվական գեներալ Կախանովը կառավարությունից 65 տարվա ժամկետով վարձակալության վերցրեց Երևանի գավառի Դավալու և Սադարակ գյուղերի միջև ընկած մի հողակտոր՝ 10022 դեսյատին տարածությամբ: 1950 դեսյատին մեծությամբ մի հողակտոր էլ վարձակալել էր Նախիջևանի գավառում Շարուր-Դարալագյազի գավառապետ Ա. Պ. Շան-գիրեյը, որը կազմակերպել էր իր տնտեսությունը կապիտալիստական հիմունքներով և գլխավորապես բամբակագործությամբ էր զբաղվում:

Այսպիսով, Արևելյան Հայաստանում հետզհետե զարգանում էր գյուղատնտեսության ապրանքայնությունը, աշադրություն էր դարձվում հատկապես տեխնիկական կուլտուրաների մշակության, վրա և, դրանով իսկ, երկիրը դանդաղ, բայց անշեղ կերպով ներգրավվում էր կապիտալիստական արտադրանդանակի ոլորտը: Նախկին բնատնտեսությունն իր տեղը զիջում էր գյուղացիական ապրանքային տնտեսությանը, դրանով իսկ փոխելով երկրի նախկին ֆեոդալական դեմքը:

2. ԱՐՀԵՍՏՆԵՐԸ, ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ

Ռուսաստանին միացվելուց հետո Անդրկովկասում նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվում առևտրի ու արհեստների, արդյունաբերության զարգացման համար: Դրանց զարգացմանը նպաստում էր նաև այն հանգաման-